

Zitierhinweis

Baránek, Daniel: review of: Werner Bergmann, Tumulte – Excesse – Pogrome. Kollektive Gewalt gegen Juden in Europa 1789–1900, Göttingen: Wallstein Verlag, 2020, in: Český časopis historický, 2020, 4, p. 1196–1200, <https://recensio-stag.lorax.syslab.com/r/78937cc33954475bb25a35dd8cbcfb78>

český časopis historický

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a–63a UrhG) zulässig.

Editorka si sice uvědomila, že některé lokality na území České republiky mají i jiná než jen německá jména (například v souvislosti s převodem ditrichštejského panství „Nikolsburg“ zaznamenala, že jde o Mikulov),¹⁸ také „Pilsen“ dokázala ztotožnit s Plzní či „Wittingau“ s Třeboní, ale většinou si s tím hlavu nelámala; v jejich identifikacích Brno je pouze Brünn, Olomouc jen Olmütz, Kroměříž toliko Kremsier atd. Tento přístup svědčí o tom, že při prostorové orientaci na českém území projevila N. Akkermanová značnou nejistotu. Platí to ovšem i o větších lokalitách kupříkladu na polském území (Wrocaw, Gdask apod.). Je pravda, že se musela zorientovat ve zmínkách o místech z řady evropských zemí i z kolonií, ale právě se zřetelem k úloze falckého manželského páru v bělohorských událostech je toto opomenutí chybou.

Smyslem uvedených výhrad není snížení významu edice. Ten je několikanásobný. Předně, přes veškerou torzovitost zachované korespondence je to velmi bohatý soubor dobových subjektivních pohledů na situaci v Evropě v první třetině 17. století; jde tudíž o obohacení pramenné základny obecných dějin raného novověku. Dále, pro české dějiny mají kromě roztroušených zmínek o řadě osob, míst a událostí v době zimního království a v následujících letech největší význam listy Fridricha Falckého. Vystupuje v nich nezralý člověk a neschopný panovník, který se ani ve vztahu k inteligentní manželce a snad jedinému nezpochybnitelnému příteli, nezabýval podstatnými stránkami svého vládnutí, nýbrž převážně jen povrchními zájmy a momentálními pocity. V hlavních rysech prozrazovala tuto skutečnost již česká edice Bedřicha a Eleonory Mendlových, ale nyní ji máme v autentické podobě a v mnohem širším epistolárním kontextu. A konečně je tu ještě jedno poučení – s výjimkou hrstky zasvěcených bohemistů mají západoevropští historici, i když se zabývají korespondencí „české královny“ jen značně omezený vhled do zdejší problematiky. Bylo by i v jejich zájmu, kdyby u edice tak významné, jako je *Queen of Bohemia*, před vydáním text předložili k nahlédnutí některému znalci středoevropských reálií a dějin. A nebylo by na škodu porozhlédnout se také po literatuře, kterou v kongresových jazycích vydávají historici v zemích, o nichž daná publikace pojednává.

Jaroslav Pánek

Werner BERGMANN

Tumulte – Excesse – Pogrome. Kollektive Gewalt gegen Juden in Europa 1789–1900
Göttingen, Wallstein Verlag 2020, 845 s., ISBN 978-3-8353-3645-2.

Berlínský profesor sociologie Werner Bergmann shrnul výsledky svého mnohaletého výzkumu antisemitismu knihou o protižidovském kolektivním násilí v Evropě. Časově ji z praktických důvodů (kvůli únosnému rozsahu) ohraničil lety 1789–1900. Volbu horního časového mezníku autor odůvodnil tím, že s krvavým pogromem v Kišiněvu roku 1903 a s vlnou pogromů v carském Rusku v letech 1905–1906 vstoupilo protižidovské násilí do nové – mnohem drastičtější – fáze (s. 16).

¹⁸ „Nikolsburg (Moravia, presently Mikulov, Czech republic)“; *The Correspondence*, s. 970.

Bergmann si vytyčil jako hlavní cíl nabídnout celkový přehled protizidovských excesů ve zvoleném období. Sestavil ho na základě početných případových studií, jejichž autoři ovšem jen zřídka překročili regionální nebo národní rámec. Autor zároveň nechtěl pouze nabídnout historickou syntézu, ale využil své odbornosti v oblasti sociologie k tomu, aby vypracoval i model kolektivního jednání během pogromů (s. 20).

V první kapitole autor hledal důvody, proč protizidovské násilí v pojednávaném období zůstávalo až do poloviny osmdesátých let 20. století stranou odborné pozornosti a proč byl podceňován jeho význam pro vzestup moderního antisemitismu a genezi holokaustu. Jako první důvod uvedl osvěcenský diskurz, který toto násilí chápal jen jako pouhé reziduum minulosti a cizorodý (barbarský) prvek ve společnosti. Bergman ovšem upozornil, že zavraždění milionů Židů během holokaustu lze sotva vysvětlit jako důsledek znovuoživené středověké nenávisti. Naopak ukázal, že protizidovské násilí v emancipačním období „bylo moderním fenoménem, kterému je potřeba rozumět jako reakci na měnící se sociální a politické vztahy mezi křesťanskou většinou a židovskou menšinou“ (s. 23–25).

Výzkum antisemitismu se navíc dlouhou dobu soustřeďoval na studium ideologických, politických a ekonomických předpokladů pronásledování Židů za nacismu, zatímco výzkum antisemitské sociální praxe zůstával opomíjen. Přitom analýza antisemitské sémantiky¹ ukazuje, že již debaty o židovské emancipaci uváděly vyhnání, ghettoizaci a fyzické násilí jako možné – byť zatím většinou odmítané – řešení „židovské otázky“. Bergmann upozornil, že přílišné zaměření na antisemitskou ideologii vede k esencionalizaci antisemitismu, v němž se pak ztrácejí různé pohnutky jednotlivých aktérů.

Odkaz na „věčný antisemitismus“ navíc stěží může vysvětlit, proč se protizidovské násilí objevovalo při hospodářských krizích, revolucích nebo válečných porážkách, tedy v případech, které s Židy přímo nesouvisely (s. 30n.). Autor v antisemitské ideologii či diskurzu identifikoval spíše jen „zdroj, po kterém mohli aktéři sáhnout, aby interpretovali své vztahy a konflikty s *outgroup*, pokud se [antisemitský diskurz] jevil jako smysluplný a užitečný pro zdůvodnění vlastních činů“. Bergmann přitom upozornil, že čím více se studuje sociální praxe, „tím méně odpovídají zvláštnosti jednotlivých případů násilnosti našim představám o homogenitě a cílevědomosti [aktérů]“.

Antisemitismus Bergmann interpretoval jako sociální proces, v jehož rámci mají své místo jak existující antisemitské ideje, tak i lokální reálné konfliktní vztahy mezi většinou a menšinou. Ideje a konfliktní vztahy se navzájem ovlivňují a zintenzivňují (s. 32n.).

Samotný model kolektivního protizidovského násilí představil Bergmann ve druhé kapitole (s. 43–99). Konstatoval, že v užívání pojmu „pogrom“ panuje velká nejednota. Přišel proto s vlastní definicí. Pogromem se rozumí „vůbec nebo jen málo organizovaná, jednostranná nestátní forma kolektivní sociální kontroly; nadzákonná násilná svépomoc, k níž se určitá skupina uchylovala ve jménu většiny tehdy, když už neočekávala žádnou pomoc od státu proti jiné skupině, o níž měla pocit, že nebezpečně porušuje normy“ (s. 53). Pod pojem „pogrom“ pak Bergmann zařadil dobové termíny jako výtržnost, nepokoj, excus, sročení nebo „kravál“.

1 Zejména: Klaus HOLZ, *Nationaler Antisemitismus. Wissenssoziologie einer Weltanschauung*, Hamburg 2001.

Autor přitom upozornil na rozdíl mezi pogromy a sociálními protesty. „Pogromy vychází od dominantní skupiny, a proto obvyčejně neusilují o změnu, nýbrž o zachování, příp. znovuoobnovení určité sociální, ekonomické nebo politické mocenské pozice, resp. o zabránění zvýhodnění nebo vzestupu menšiny“ (s. 62). Pogromy tedy usilují o exkluzi menšiny, což je odlišuje od sociálních protestů nebo rasových nepokojů, které se naopak snaží o inkluzi minority (s. 54). Bergmann dále shrnul závěry autorů případových studií a dal je do kontextu sociologických prací, zkoumajících kolektivní násilí. Nabídl tak přehled, za jakých podmínek mohlo k pogromu dojít a jaké události jej mohly spustit, vypočítal různé faktory, které ovlivňovaly dynamiku pogromu, analyzoval roli jednotlivých subjektů (pachatele zastupujícího většinu, přihlížejícího davu, napadené menšiny, státních úřadů, pořádkových sil nebo novinářů).

Bergmann upozornil také na čilou komunikaci uvnitř *ingroup* a naopak nedostatečnou komunikaci mezi *ingroup* a *outgroup*. Tento stav nakonec vedl k tomu, že v napjatém období nejistoty vznikaly různé fámy, které zintenzivňovaly pocit ohrožení většiny menšinou a přispívaly ke vzniku pocitu „oprávněného násilí“. Také samo protizidovské násilí autor interpretoval jako formu komunikace, jako komunikaci beze slov, k níž dav přistupoval často poté, co verbální prostředky (petice, protesty) nedosáhly kýženého cíle (s. 92). I když byl pogrom třeba potlačen pořádkovými silami a stát dále chránil menšinu, nemohl požadavky pogromistů zcela pominout, pokud se násilí vůči menšině nemělo opakovat, nebo pokud se dokonce nemělo obrátit proti samotné státní moci (s. 97).

Taková interpretace protizidovských násilností nabízí zajímavý interpretační rámec i českému výzkumu antisemitismu. Čeští historici totiž zatím buď jen popisovali průběh antisemitských excesů, nebo antisemitismus interpretovali především jako oportunistickou strategii nacionálních stran, jak získat více voličů.² S pohledem „zdola“ si dosud příliš nevěděli rady. Teprve Michal Frankl a Miloslav Szabó nabídli ucelenější interpretaci protizidovského násilí v období vzniku Československa, a to právě na základě Bergmannovy metody představené v jeho starší práci.³

Po obsáhlém teoretickém úvodu následuje v knize rozsáhlý, chronologicky řazený přehled protizidovských násilností v Evropě (s. 101–744), doplněný souhrnnou tabulkou (s. 767–794). Výčet nepokojů, spojených s útoky proti Židům sice není úplný, ale i tak velmi dobře vykresluje, o jak častý a rozšířený jev se jednalo. Na jednotlivých případech lze také sledovat platnost tezí, jež Werner Bergmann přednesl v teoretickém úvodu.

Faktografická část Bergmannovy práce se nicméně potýká se dvěma vážnými problémy, a to heuristickým a metodologickým. Autor přiznal, že se mohl opřít jen o odbornou literaturu publikovanou v angličtině, němčině, francouzštině, italštině a dánštině (s. 17). Díla publikovaná ve slovanských a dalších východoevropských jazycích

2 Např. Michal FRANKL, „*Emancipace od židů*“. *Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha – Litomyšl 2007.

3 Michal FRANKL – Miloslav SZABÓ, *Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurz loajality a vznik Československa*, Praha 2015, s. 21.

pominul navzdory vědomí, že výsledný přehled pak trpí jistou teritoriální asymetričností. Naskytá se otázka, proč si Bergmann k práci na tak synteticky pojatém dílu nepřizval odborníka vládnoucího některým ze slovanských jazyků. Při popisu protizidovských násilností zejména ve středo- a východoevropském prostoru zůstal totiž autor odkázán jen na dobové novinové zprávy v němčině a na nemnohá díla, která historici z této oblasti publikovali v angličtině nebo němčině.

V případě českých zemí způsobila nedostatečná pramenná základna především pro starší období neznalost patřičného kontextu a z toho plynoucí interpretační nedostatky.⁴ Bergmann například uvedl, že protizidovské nepokoje v Praze roku 1844 (s. 227–233) měly především hospodářsko-sociální rozměr. Jen na okraj a bez dalších detailů zmínil, že násilnosti také do určité míry reagovaly na emancipační snahy Židů (s. 230, 328). Martina Niedhammer v knize o židovských elitách, německy publikované již roku 2013, naopak ukázala, že sociální moment byl sice důležitým impulsem pro ničení strojů v židovských továrnách, ale že násilnosti proti židovskému obyvatelstvu je třeba chápat spíše jako reakci na aktuální pronikání zámožných Židů z ghetta do křesťanského města a na nedávné nobilitace několika z nich.⁵ Niederhammer přímo nabídla důkazy, které by se Bergmannovi hodily k tomu, aby pražské protizidovské nepokoje zasadil do rámce protiemancipačního hnutí.

Protizidovské nepokoje v Praze a na Moravě roku 1848 (s. 302–311) již autor mohl s oporou v pracích Christoha Stölzla a Michaela L. Millera do takového rámce snadno zasadit. Nepokoje tak mohl interpretovat jako „formu boje o veřejný prostor“, aby „Židé nesměli překračovat jim vymezené hranice“ (s. 303). Je ovšem zarážející, že Bergmann nevyužil Millerovu knihu i v případě protizidovských excesů na Moravě roku 1850 a opět vycházel jen z dobových novinových zpráv (s. 320–324). Zcela mu tak uniklo, že nepokoje reagovaly na státem nařízené připojení židovských měst ke křesťanským obcím a že si protizidovské násilnosti vynutily ústupek státních úřadů v podobě zřízení autonomních židovských politických obcí.⁶ Tato skutečnost by se přitom autorovi skvěle hodila k validaci jeho teoretického modelu pogromu, kdy stát musel pogromistům do jisté míry vyhovět, aby se násilnosti neopakovaly (s. 97).

Tyto dva příklady ukazují, že heuristický problém Bergmannovy práce nespočívá zdaleka jen v jazykové bariéře a že zejména v kapitolách napsaných téměř výhradně na základě novinových článků musí čtenář zachovávat velkou obezřetnost a brát Bergmannovy interpretace s jistou rezervou.⁷

4 Nad řadou nepřesností vzniklých na základě neznalosti regionálních reálií lze snadno mávnout rukou. Snad jen omylem se města Česká Lípa, Liberec a Zákupy označují za českojazyčná a naopak Mladá Boleslav, Hradec Králové a Nový Bydžov za německojazyčná (s. 232). Také lokalizování Kolína na Moravu (s. 789) lze promínout jako nepodstatnou chybu.

5 Martina NIEDHAMMER, *Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie*, Praha 2016, s. 44–49.

6 Michael L. MILLER, *Moravští Židé v době emancipace*, Praha 2015, s. 258–268.

7 Téměř výhradně na novinových článcích se zakládá třeba kapitola o protizidovských násilnostech v Itálii ve 40. letech 19. století (s. 212–222).

Další kapitoly týkající se českých zemí již tímto nedostatkem netrpí. Při popisu protizidovských nepokojů v Praze roku 1861 a v Čechách roku 1866 (s. 346–378) autor novinové zprávy konfrontoval nejen se starší prací Christopha Stölzla, ale především s recentním výzkumem a interpretací Michala Frankla a Kateřiny Čapkové. Protizidovským nepokojům na Moravě roku 1866 autor věnoval pouhý odstavec (s. 378). To je ovšem pochopitelné, protože se tímto tématem dosud nikdo systematicky nezabýval. V případech protizidovských nepokojů v českých zemích na sklonku 19. století (s. 607–632) Bergmann dobové novinové zprávy patřičně kontextualizoval a interpretoval s pomocí prací Michala Frankla, Heleny Krejčové, Aleny Míškové, Martina Weina nebo Garyho B. Cohena.

Druhý nedostatek Bergmannovy práce je metodologický. Autor se totiž ve faktografické části knihy natolik zaměřil na samotné protizidovské excesy, až zapomněl na podstatnou otázku, kterou sám nastolil v úvodu: „Příčiny kolektivního násilí jako potravinové a hospodářské krize, revoluce, „rituální vraždy“ nebo válečné porážky v některých případech vedly k protizidovskému násilí, v jiných však nikoli“ (s. 30n.). Z obdivuhodně obsáhlého přehledu protizidovských násilností tak nelze získat uspokojivou odpověď na základní otázku, jaká konstelace příčin tedy byla zapotřebí pro vypuknutí pogromu.

Bergmann interpretoval velkou část protizidovských násilností jako reakci na zlepšení právního postavení Židů, které většinové obyvatelstvo mohlo vnímat jako narušení dosavadní společenské rovnováhy. Tuto interpretaci doložil pro první polovinu 19. století mnoha příklady z německých zemí. Naskytá se však otázka, proč se podobné davové násilí proti Židům neobjevilo v habsburské monarchii v reakci na židovské toleranční patenty. Byly reformy Josefa II. dostatečně umírněné na to, aby nevyvolaly násilný odpor? Nebo obyvatelé monarchie uklidňovalo něco jiného? Podobně popis protizidovských násilností v Čechách a na Moravě v letech 1848–1850 nevysvětluje, proč se násilné protesty proti imigraci Židů ve stejné době neobjevily například ve Vídni.

Werner Bergmann nabídl ve své knize inspirativní teoretický model a interpretační klíč k protizidovským násilnostem. Obsáhlá faktografická část demonstruje, jak rozšířený jev protizidovské excesy představovaly, a přináší důkazy, potvrzující platnost teoretického modelu. Na druhou stranu musí čtenář k faktografické části přistupovat dosti obezřetně a sledovat použité zdroje, protože pasáže založené jen na dobových novinových zprávách se ukazují jako interpretačně neuspokojivé. Bergmannovo dílo lze tedy považovat především za podnětné východisko, otevírající prostor pro další výzkum, který odpoví třeba na otázku, jaká konstelace příčin vedla k vypuknutí násilí.

Daniel Baránek